

Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Čigoja
S T A M P A

INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

**PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA DRUŠTVA SRBIJE
U PERIODU UBRZANE TRANSFORMACIJE**

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Autori

Željka Manić · Vladimir Vuletić · Vera Vratuša · Slobodan Cvejić · Vladimir Ilić
· Marija Babović · Dragan Stanojević · Dunja Poleti · Irena Petrović · Dragana
Stokanić · Ognjen Radonjić · Jovo Bakić · Milica Vesković · Aleksandar Molnar
· Mladen Lazić · Jelena Pešić · Anđelka Mirkov · Milan Vukomanović · Đokica
Jovanović · Marija Radoman · Veselin Mitrović

Izdavači:

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, Čika Ljubina 18-20
„Čigoja štampa“

Za izdavače:

Dušan Mojić
Žarko Čigoja

Recenzenti:

Prof. dr Slobodan Miladinović
Prof. dr Mina Petrović
Doc. dr Dušan Mojić

Lektura i korektura:

Dragana Sabovljević

Tiraž:

500

Štampanje knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA DRUŠTVA SRBIJE U PERIODU UBRZANE TRANSFORMACIJE

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Beograd, 2013.

Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sadržaj

I TEORIJSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI

Željka Manić OPERACIONALIZACIJA POJMA DRUŠTVENI POLOŽAJ U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENE STRUKTURE U SRBIJI	11
Vladimir Vuletić OSNOVNI POJMOVI DRUŠTVENE STRUKTURE U UDŽBENICIMA SOCIOLOGIJE	29
Vera Vratuša „NOVA” ILI „STARA” DRUŠTVENA STRUKTURISANJA/RASLOJAVANJA U SRBIJI, BIVŠIM JUGOSLOVENSKIM REPUBLIKAMA I BIVŠIM DRUŠTVIMA „REALNOG SOCIJALIZMA”?	46
Slobodan Cvejić PENZIONERI I NEZAPOSLENI U KLASNOJ ANALIZI – SLUČAJ SRBIJE	64
Vladimir Ilić ODNOS POSMATRANJA I DRUGIH ISTRAŽIVAČKIH POSTUPAKA	78

II PROMENE DRUŠTVENO-EKONOMSKIH STRUKTURA

Marija Babović PROMENE U EKONOMSKIM STRATEGIJAMA DOMAĆINSTAVA U SRBIJI 2003-2012: EKONOMSKO DELANJE PRIPADNIKA RAZLIČITIH DRUŠTVENIH SLOJEVA U USLOVIMA RASTA I RECESIJE	99
Dragan Stanojević MEĐUGENERACIJSKA OBRAZOVNA POKRETLJIVOST U SRBIJI U XX VEKU	119
Dunja Poleti MOBILNOST RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA U SRBIJI	140
Irena Petrović REGIONALNE NEJEDNAKOSTI NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJKARAKTERISTIKE NEZAPOSLENOSTI PREMA REGIONIMA	157
Dragana Stokanić ULOGA SIVE EKONOMIJE U KLASNO-SLOJNOM POZICIONIRANJU GRAĐANA SRBIJE NAKON 2000. GODINE	178
Ognjen Radonjić JOŠ JEDNA DEKADA BESPUĆA SRPSKE PRIVREDE: UZROCI I PERSPEKTIVE . .	198

III PROMENE POLITIČKE STRUKTURE

Jovo Bakić POPULIZAM ILI DEMAGOGIJA U POLITIČKOM ŽIVOTU SRBIJE?	219
Milica Vesković POLITIČKA (NE)OPREDELJENOST GRAĐANA U IZBORNOJ 2012.	240
Aleksandar Molnar O ZAŠTIĆENOSTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE NJENIH GRAĐANA.	257

IV KULTURNE I VREDNOSNE PROMENE

Mladen Lazić, Jelena Pešić DRUŠTVENE PROMENE I PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA PRIPADNIKA OSNOVNIH KLASA U SRBIJI	281
Anđelka Mirkov VEZANOST GRAĐANA SRBIJE ZA MESTO U KOJEM ŽIVE: EMOCIJE I ZAJEDNIČKI INTERESI	307
Milan Vukomanović REVITALIZACIJA RELIGIJE U SRBIJI I KONCEPT MNOGOSTRUK MODERNOSTI	320
Đokica Jovanović O RASIZMU U NAŠOJ KULTURI	332
Marija Radoman ANALIZA HOMOFOBIE I DISKURSI O HOMOSEKSUALNOSTI U SRBIJI . .	347
Veselin Mitrović SOCIJALNA STRUKTURA APATIJE I FENOMENOLOGIJA „BESPERSPEKTIVNOSTI“ MEĐU NEZAPOSLENIMA U SRBIJI	364

Željka Manić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

**OPERACIONALIZACIJA POJMA DRUŠTVENI POLOŽAJ
U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENE
STRUKTURE U SRBIJI**

**OPERATIONALIZATION OF THE CONCEPT
SOCIAL POSITION IN STUDIES OF SOCIAL
STRUCTURE IN SERBIA**

Summary

The aim of this paper is to determine how the concept social position is operationalized in empirical studies of the social structure in Serbia. The basic assumption in the paper is that the ways the concept is operationalized depend on the social contexts in which research is conducted. This does not mean that an operational definition of the concept does not depend on other factors, especially the theoretical understanding of researcher and complexity of the studied phenomenon. The paper is based on the most important empirical studies of the social structure in Serbia, mostly realized at the Institute for Sociological Research of Faculty of Philosophy in Belgrade.

Uvod

Predmet rada je razmatranje operacionalizacije pojma društveni položaj u empirijskim istraživanjima društvene strukture u Srbiji, a cilj utvrđivanje najčešćeg načina njegovog dekomponovanja. Osnovna pretpostavka od koje se polazi je uslovljenost operacionalne definicije društvenim kontekstom u kom se vrši istraživanje, odnosno osobinama konkretnog predmeta proučavanja. „Operacionalno definisanje teži da bude što bliže neposrednoj pojavnjnoj ravni stvarnosti koja je, zbog izrazite istoričnosti društvenog života, daleko više izložena promenama, a i uopšte više podložna uticajima osobenih uslova mesta i vremena, nego

dublji i trajniji strukturalni i dinamički odnosi u društvu“ (Milić, 1996: 271). To ne znači da operacionalno definisanje pojma ne zavisi i od drugih faktora, pre svega od teorijskih shvatanja istraživača, koja uslovljavaju različit iskustveni sadržaj pojma. Operacionalno definisanje uslovljava i složenost same pojave koju pojam izražava, razvijenost primarnog iskustva istraživača i njegova spremnost da u analizi pojma ide što dalje u pojedinosti. Naposljetku, ne treba zanemariti značaj sociološke imaginacije istraživača. „Stvaranje *o. d.* je stvaralački čin, utoliko teži ukoliko je reč o apstraktnom pojmu, kada lanac posredovanja od njegovog teorijskog do konkretnog sadržaja može biti i vrlo dug“ (Bogdanović, 2007: 379).

U radu je dat istorijat empirijskih istraživanja društvene strukture u Srbiji, koji nije celovit, što nije ni bila namera. Prvo istraživanje položaja društvenih slojeva u Srbiji realizovano je 1974. godine pod vođstvom Mihaila Popovića (Popović (ur.), 1977). Tokom naredne decenije usledila su još dva istraživanja pod Popovićevim rukovodstvom, koja su se odnosila na osobine i promene društvene strukture Beograda (Popović (ur.), 1987) i Srbije (Popović (ur.), 1991). U radu su analizirana i istraživanja kojima je rukovodio Mladen Lazić: istraživanje o kvalitetu života u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) 1989. godine (Lazić, 1994; Lazić i Cvejić, 2004), istraživanje društvene strukture u Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ) 1993. godine (Lazić (prir.), 1994), istraživanje društvene strukture Srbije 2003. godine (Lazić i Cvejić, 2004), kao i rezultati istraživanja o izazovima nove društvene integracije realizovanog u Srbiji 2012. godine. Hronološki red neće biti u potpunosti praćen, već će istraživanja biti prikazana imajući u vidu sličnost u njima upotrebljenih operacionalnih definicija.

Pre nego što usredsredimo pažnju na operacionalizaciju pojma društveni položaj u realizovanim empirijskim istraživanjima, ukazaćemo na značaj analize pojmova. Neophodno je osvrnuti se i na način na koji će operacionalne definicije biti prikazane u daljem tekstu. S obzirom na to da operacionalno definisanje pojma zavisi od niza faktora, ne može se izdvojiti sama definicija pojma bez osvrta na osnovne ciljeve istraživanja, teorijski i kontekstualni okvir u kom je realizovano, kao i bez prikaza osnovnih rezultata istraživanja.

Analiza pojmova: dimenzije i indikatori

Većina pojmova kojima se koriste društvene nauke upućuje na složene pojave koje se ne mogu neposredno posmatrati, te je nužno utvrditi na koji će način biti prepoznate i opisane u empirijskom istraživanju. Analiza pojmova ima dva povezana i različita aspekta (Đurić, 1962). Prvi aspekt je metod definicije, odnosno teorijsko definisanje pojma. Zadatak teorijskog definisanja je da odredi osnovni sadržaj pojma, da izrazi opšti karakter iskustvenih pojava koje pripadaju

nekom pojmu, čime se teorijski pojmovi povezuju sa drugima u pojmovnoj mreži nauke. Tako se obezbeđuje sistematski značaj istraživanja, kao i uporedivost dobijenih rezultata. Drugim rečima, na ovaj način se omogućuje postizanje opštosti, to jest teorijskog karaktera samog naučnog saznanja.

Drugi aspekt je metod specifikacije značenja, odnosno operacionalno definisanje pojma. Termin operacionalna definicija koristi se „za označavanje načina definisanja pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo o stvarnosti“ (Milić, 1996: 270). Zadatak operacionalnog definisanja je da precizno naznači iskustvena obeležja preko kojih će teorijski pojam biti zastupljen u istraživanju. Pojmovi se dovođenjem u neposrednu vezu sa iskustvenim pojavama pretvaraju u instrumente za prikupljanje empirijskih podataka.

Radi bližeg određenja značenja pojma, najpre se pristupa razdvajanju njegovih važnih i istovremeno manje apstraktnih sastavnih delova. „Na osnovu opštih teorijskih razmatranja ili pomnim ispitivanjem onih pojava koje su prvobitno dale odlučan podstrek za njegovo stvaranje, mi pokušavamo da izdvojimo pojedine dimenzije od kojih je pojam sastavljen“ (Đurić, 1962: 91). Merenje iskustvenih pojava zasniva se na pretpostavci da je pojava koju nameravamo da merimo homogena. Složene pojave se takođe mogu meriti, ali se merilo složene pojave javlja kao krajnji ishod nakon obavljenog niza prethodnih merenja pojedinih dimenzija pojave. Stoga je stvaranje sintetičkih indeksa postupak koji sa analizom pojmova istovremeno stoji u logički obrnutom i komplementarnom odnosu. Kao što analiza pojmova spada u prve faze izvođenja istraživanja, stvaranje sintetičkih indeksa ulazi u završne faze tretiranja iskustvene evidencije, predstavljajući pretpostavku za sistematičan opis i analizu proučavane društvene pojave.

Naredni korak, posle dekomponovanja složenog pojma na njegove sastavne dimenzije, sastoji se od navođenja svojstava na koje se odnose prethodno izdvojene dimenzije pojma. Indikatorima nazivamo svojstva pomoću kojih rastavljamo sadržaj pojma na još manje apstraktne elemente. Zbog odnosa verovatnoće indikatora prema latentnom činiocu, koji korespondira sa stepenom složenosti, pa time i „vidljivosti“ proučavane pojave, izražene preko pojma u procesu analize, moramo koristiti što veći broj indikatora, imajući u vidu praktična ograničenja. „Svaki niz odabranih indikatora mora biti reprezentativan u odnosu na univerzum, jer je samo u tom slučaju opravdano uopštavati rezultate do kojih se u istraživanju došlo“ (Đurić, 1962: 95).

Društveni položaj u Srbiji sedamdesetih godina

Prvo istraživanje društvenih slojeva realizovano je 1974. godine na području Srbije (Popović (ur.), 1977), dakle tokom perioda socijalizma. Cilj istraživanja

bio je utvrđivanje karaktera društveno-ekonomske diferencijacije stanovništva i „kako se ona izražava u interesima, načinu (stilu) života, svesti i vrednosnim orijentacijama društvenih slojeva“ (Popović, 1977: 23). Osnovna hipoteza je da se društveni slojevi razlikuju prema klasno-slojnoj svesti, kao i prema interesima, vrednosnim orijentacijama i životnom stilu, a da su razlike prvenstveno posledica različitih društvenih položaja koje zauzimaju.

Pretpostavilo se da je društveni položaj slojeva u SFRJ klasno-slojno heterogen. To znači da društveni položaj zavisi od raspodele političke i ekonomske moći, da diferencijacija počiva na elementima najamnog odnosa, ali da se, istovremeno, posebno u periodu samoupravnog socijalizma, javljaju i nejednakosti novog tipa¹ koje počivaju na zauzimanju različitog mesta u podeli rada. Hijerarhijski odnos koji proizilazi iz pozicioniranja na različitim društvenim funkcijama ne smatra se konfliktnim.

Uzorak je bio kvotnog tipa i činilo ga je 1.000 ispitanika. „Glavna kvotna kontrola ostvarena je utvrđivanjem kriterijuma pripadnosti pojedinaca različitim društvenim slojevima, s tim što su iz praktičnih razloga kvote za svaki sloj imale da budu jednake“ (Janićijević, 1977: 43). Upotrebljena je četvoročlana shema društvene slojevitosti, koju čine: rukovodeći sloj (profesionalni političari, privredni rukovodioci); srednji (nemanuelni, socijalistički) slojevi (viši i visoki stručnjaci, administrativni i rutinski službenici); slojevi radnika-neposrednih proizvođača i slojevi sitnih sopstvenika (poljoprivrednici, seljaci-industrijski radnici, zanatlije i dr)². Upitno je zašto se samo srednji slojevi nazivaju socijalističkim (Sekulić, 1983).

Pojam društveni položaj dekomponovan je na tri dimenzije:

- mesto u profesionalnoj podeli rada, o kom su podaci prikupljeni postavljanjem pitanja o obrazovnom nivou ispitanika i stepenu stručne kvalifikacije;
- pozicija u raspodeli materijalnog bogatstva, merena prihodom po članu domaćinstva;
- mesto u podeli političke i ekonomske moći, dekomponovano na indikatore partijske pripadnosti, članstva u samoupravnim telima i izbor u delegatska tela. Indeks političke moći konstruisan je tako što je svaki ispitanik prema datim odgovorima na skali mogao imati 1 do 3 boda³.

¹ Nije definisano šta se podrazumeva pod nejednakostima novog tipa.

² Iz svake skupine izdvojen je jedan ili više reprezentativnih slojeva (ukupno 10), koji su bili predmet istraživanja.

³ Niži status moći imaju respondenti do 1,25 bodova (nisu članovi Saveza komunista (SK), samoupravnih ni delegatskih tela), srednji od 1,26 do 2 (članovi SK bez funkcija ili sa funkcijama manjeg značaja), a viši od 2,1 do 3 boda (članovi partijskih rukovodstava od opštinskog nivoa do federacije, članovi i rukovodioci radničkih saveta, upravnih odbora, delegati skupštine od pokrajinskog do saveznog nivoa, itd).

Za svaku dimenziju društvenog položaja izračunati su indeksi, kao i za društveni položaj kao njihov sintetički izraz⁴. Ponderisanje je izvršeno isto kao i za indeks društvene moći i razlikovan je niži, srednji i viši društveni položaj, a indeks ne obuhvata slojeve privatnika i poljoprivrednika jer nisu prikupljeni podaci o njihovom materijalnom statusu. Redosled društvenih slojeva je isti prema svim posmatranim dimenzijama i mogu se razvrstati u tri grupacije. Najniži društveni položaj imaju seljaci-radnici i NKV radnici, srednji službenici sa srednjom školom, a najviši rukovodeće osoblje. Između najnižeg i srednjeg društvenog položaja nalaze se KV radnici u industriji i uslužnim delatnostima, od kojih se većina približava srednjem položaju, a između srednjeg i najvišeg stručnjaci u privredi i van privrede koji su pretežno bliži najvišem položaju.

U vezi sa operacionalizacijom pojma društveni položaj primenjenom u ovom istraživanju javlja se najmanje nekoliko sledećih problema. I u kapitalističkim društvima postoji diferencijacija po navedenim dimenzijama, pa je pitanje po čemu su one osobene za socijalističko društvo (Sekulić, 1983).

Materijalni status je meren samo jednim indikatorom, što nije dovoljno za dobijanje potpunih i pouzdanih podataka. Pored toga, istraživači su pod prihodima podrazumevali samo primanja koja ispitanici i članovi njihovih domaćinstava dobijaju u fiksnim mesečnim iznosima. „Nedostatak ovakvog postupka je u tome što se njime ne mogu obuhvatiti i prihodi slojeva privatnika (poljoprivrednici, zanatlije, različiti vršoci usluga), a materijalni status seljaka-radnika (tzv. polutana) prikazuje donekle nerealno (jer se ne mogu dodati i prihodi ostvareni na poljoprivrednom gazdinstvu)“ (Janićijević, 1977: 49). Činjenica da se ovako operacionalizovanom dimenzijom materijalnog statusa ne mogu prikupiti podaci o svim društvenim slojevima trebala je da bude dovoljna za redefinisavanje metodskog okvira istraživanja pre prikupljanja iskusvenih podataka.

Kada je reč o indeksu društvene moći, upitno je da li se članstvo u SK može smatrati izvorom moći, ili samo otvara mogućnost da se stekne moć, odnosno, da li ovaj indikator meri ono što su istraživači pretpostavili da meri. Posebno se postavlja pitanje opravdanosti pripisivanja srednjeg statusa moći članovima SK bez funkcija. Takođe je upitna opravdanost pripisivanja višeg statusa moći članovima i rukovodiocima radničkih saveta. „Empirijske studije o sudjelovanju radnika u samoupravnom odlučivanju i o strukturi moći u jugoslavenskim radnim organizacijama, što su izvršene u poslednjih petnaestak godina, pokazuju uočljiv raskorak između institucionalno-ideološkog projekta i stvarnosti organizacijskog života“ (Županov, 1987: 207).

⁴ Indeks društvenog položaja predstavlja srednju vrednost tri posebna indeksa: obrazovnog nivoa, materijalnog statusa i društvene moći.

Društveni položaj u Srbiji osamdesetih godina

U Beogradu je 1986. godine realizovano istraživanje s ciljem utvrđivanja karaktera i stepena društvenih nejednakosti između društvenih slojeva (Popović (ur.), 1987). Kao teorijski okvir istraživanja upotrebljeno je shvatanje društvene strukture primenjeno u prethodnom istraživanju, a uzorak je činilo 749 ispitanika prema klasifikacijskoj shemi društvenih slojeva⁵. Dve godine kasnije, realizovano je kompleksnije istraživanje društvenih nejednakosti u 12 opština užeg područja Srbije na višestepenom uzorku od 1.765 respondenata (Popović (ur.), 1991). Shema društvenih slojeva je ista kao i u prethodnom istraživanju (Popović, 1991), a oba istraživanja karakteriše isti teorijski i kontekstualni okvir i gotovo ista operacionalizacija pojma društveni položaj, pa ćemo njihove osobenosti i rezultate prikazati zajedno.

Društvene nejednakosti su definisane kao nejednakosti u raspolaganju, odnosno upotrebi materijalnih i drugih dobara, čiji su nosioci društveni slojevi koji se na osnovu njih hijerarhijski raspoređuju na lestvici društvenih položaja. „Operacionalizaciju pojma društvenog položaja ’kao različite veličine materijalnih i moralnih naknada’ nalazimo, za potrebe istraživanja, u dimenzijama obrazovanja, materijalnog standarda i političke moći“ (Bogdanović, 1987: 26). Za svaku dimenziju društvenog položaja izračunati su indeksi, kao i za sam društveni položaj. Indeksi su stvarani na bazi objektivnih podataka, koji su ponderisani u skladu sa pretpostavljenim značajem za svaku dimenziju.

- Indeks obrazovanja je u oba istraživanja dobijen na osnovu odgovora na pitanje o najvišoj završenoj školi. U istraživanju 1986. godine za nezavršenu osnovnu školu dat je ponder 1, završenu osnovnu 2, srednju 3, višu 4, visoku 5, specijalističke studije, magistarske ili doktorske ponder 6⁶, a dve godine kasnije su kategorije visokog obrazovanja, specijalističkih studija, magistrature i doktorata spojene u jednu.
- Indeks materijalnog standarda je 1986. godine posebno računat za *zaposlene u društvenom sektoru* (stan je ponderisan sa 6, što znači da ima najveći značaj za ovu dimenziju, prosečan prihod po članu domaćinstva 5, opremljenost domaćinstva trajnim dobrima 4, automobil 3, godišnji odmor 2, vikendica 1) i za privatnike, s tim da je i u grupaciji privatnika posebno računat za *poljoprivrednike* (veličina poseda 6, porez 5, opremljenost gazdinstva poljoprivrednim zgradama, mašinama i alatkama 4, opremljenost domaćinstva trajnim dobrima 3, automobil 2, godišnji

⁵ Razlikuju se sledeći društveni slojevi: rukovodioci (državni, partijski i privredni), stručnjaci (u privredi i van privrede), službenici (u privredi i van privrede), radnici (visokokvalifikovani, kvalifikovani i polukvalifikovani-nekvalifikovani), gradski privatnici (sa i bez zaposlenih radnika) i poljoprivrednici.

⁶ Ponderi se sabiraju, pa tako ispitanik sa doktoratom ima 21 poen.

odmor 1) i za *gradske privatnike* (porez 6, prihod po članu domaćinstva 5, opremljenost domaćinstva trajnim potrošnim dobrima 4, posedovanje zemlje i opremljenost gazdinstva 3, prevozno sredstvo 2, godišnji odmor ili vikendica 1). Isti instrument je primenjen i 1988. godine, s tim što je kod gradskih privatnika pitanje o prosečnom prihodu po članu domaćinstva zamenjeno pitanjem o ušteđevini.

- Indeks političke moći je dobijen preko istih indikatora u oba istraživanja: članstvo u SK, partijske funkcije, samoupravne funkcije, članstvo u predstavničkim telima, dobijena društvena priznanja, članovi porodice obavljali važne društvene funkcije, lično poznavanje ljudi koji vrše važne društvene funkcije, da li se ispitaniku ljudi obraćaju za pomoć u rešavanju problema. Svim indikatorima je dat ponder 1 (kada je odgovor negativan 0), odnosno, svi imaju isti značaj za dimenziju političke moći, ili istraživači nisu pouzdano utvrdili njihovu specifičnu uzročnu težinu.

Polazna pretpostavka u istraživanju iz 1986. godine je bila da Beograd pruža različite mogućnosti za napredovanje i da će društvene nejednakosti biti tako raspoređene da će se dobiti jedno relativno homogenizovano društvo, čiji će članovi biti koncentrisani oko srednjeg društvenog položaja. Rezultati istraživanja pokazuju da visok društveni položaj zauzima 15,6%, srednji 70,2% i nizak 14,2% ispitanika. Visok društveni položaj imaju slojevi rukovodilaca i stručnjaka, uz izrazitu zastupljenost političkih i državnih rukovodilaca (83,7%), stručnjaka van privrede (69%), a rukovodioci i stručnjaci u privredi su prisutni sa polovinom svojih pripadnika. Srednji društveni položaj zauzima velika većina službenika (96,7%), sve grupe radnika (93,1%-72%), gradski privatnici (86%) i poljoprivrednici (59,8%). Nizak društveni položaj pretežno imaju poljoprivrednici (40,2%) i NKV-PKV radnici (28%). Rezultati istraživanja su potvrdili da Beograd, uslovima koje pruža, omogućava različitim društvenim slojevima prisustvo u kategoriji srednjeg društvenog položaja.

Među ispitanicima na području Srbije preovlađuje nizak društveni položaj (55%), sledi srednji (41,8%), a samo 3,2% ispitanika ima visok društveni položaj. Raspored društvenih slojeva na lestvici ukupnog društvenog položaja je sledeći: rukovodeći sloj je na prvom mestu, sledi srednji, pa radnička klasa i privatnici. Prva dva sloja koncentrišu se na srednjem, a druga dva na niskom društvenom položaju. Dakle, rezultati se bitno razlikuju od onih dobijenih za Beograd dve godine ranije: nizak društveni položaj je zastupljeniji od srednjeg, a opada procenat respondenata sa visokim društvenim položajem. „Ukratko, raslojavanje u unutrašnjosti Srbije odvija se sporije i na nižem nivou, još uvek između nižeg i srednjeg društvenog položaja s blagim nagoveštajem ka višem“ (Bogdanović, 1991: 53).

Kada je operacionalizacija pojma društveni položaj u pitanju, može se izneti nekoliko zapažanja. U odnosu na istraživanje iz 1974. godine, primetno je sadržinski potpunije prikupljanje podataka o materijalnom standardu ispitanika, kao

i nastojanje da se instrument za prikupljanje podataka prilagodi osobenostima društvenih grupa koje se proučavaju. Ne samo da prihod po članu domaćinstva nije bio jedini indikator, već nije smatran ni najvažnijim⁷.

U vezi sa dimenzijom političke moći, uočava se nastojanje istraživača da, pored formalnih, obuhvate i neformalne izvore moći. Problematici indikatori članstva u SK i vršenja samoupravnih funkcija javljaju se u oba istraživanja. Ako se uopšte mogu smatrati indikatorima političke moći, nije opravdano pripisati im istu uzročnu težinu kao i obavljanju partijskih funkcija i članstvu u predstavničkim telima. Obavljanje partijskih i državnih funkcija nesumnjivo je značajniji indikator političke moći, te je pitanje u kolikoj je meri davanje istih pondera svim indikatorima uticalo na rezultate istraživanja. Valja obratiti pažnju i na mogućnost različitog tumačenja dva indikatora od strane ispitanika. Pitanje je šta su respondenti podrazumevali pod poznanstvom sa ljudima koji zauzimaju značajne društvene položaje, kao i pod obraćanjem za pomoć u rešavanju problema (Lazić, 1994).

Lazić smatra da su navedene komponente univerzalne osnove društvene diferencijacije i da ovakva operacionalizacija pojma društveni položaj u socijalističkom sistemu društvenih odnosa nosi sa sobom određene teškoće: postavlja se pitanje potpunosti operacionalne definicije, izostavljanja dimenzije vlasništva, tipa naselja u kom živi respondent, itd. (Lazić, 1994). Treba imati u vidu da Lazić, proučavajući društvenu strukturu Hrvatske 1984. godine, primenjuje drugačiju operacionalnu definiciju pojma društveni položaj (Lazić, 1987). Koncept društvenog položaja je zasnovan na analizi osnovnog reprodukcijskog oblika socijalističkog društva u SFRJ, tačnije na suprotstavljenosti kolektivno-vlasničke i radničke klase, koja formira složen sistem odnosa. Društveni položaj u socijalizmu definisan je kao „*sintetički izraz globalne društvene podele rada, koja se uspostavlja prisilno i relativno trajno, tako da suprotstavlja velike grupe ljudi po osnovnim dimenzijama ljudske prakse*“ (Lazić, 1994: 66). Dekomponovan je na pet dimenzija: položaj u društvenoj reprodukciji, materijalni status, obrazovanje, karakter rada i mesto življenja, a vrednosti dimenzija su različito ponderisane u skladu sa pretpostavljenim značajem. Navedeno istraživanje je nužno imati u vidu, iako prevazilazi prostorni okvir obuhvaćen ovim radom, da bi se videlo kako teorijska shvatanja utiču na način operacionalizacije pojma društveni položaj, ali i da bi se pokazalo kako se teorijska shvatanja redefinišu pod uticajem promena konkretnog predmeta proučavanja, što je vidljivo u narednim istraživanjima pod Lazićevim rukovodstvom.

Dakle, operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima iz 1986. i 1988. godine ima iste slabosti, ali omogućava poređenje nalaza. Učestala je situacija da se, radi očuvanja mogućnosti poređenja rezultata iz različitih istraživanja,

⁷ Za zaposlene u društvenom sektoru najznačajnijim indikatorom materijalnog standarda smatrano je posedovanje stana, za gradske privatnike porez, a za poljoprivrednike veličina poseda.

prihvataju, odnosno zadržavaju indikatori koji su manje pogodni za prikupljanje adekvatnih podataka o proučavanoj pojavi.

Istraživanja su otkrila naznake sve većeg produblivanja jaza između Beograda i ostatka Srbije na planu raspodele društvenih dobara, do čega će doći u narednom razdoblju. Mada prediktivna moć istraživanja ne mora nužno značiti njegovu dobru teorijsku i metodološku utemeljenost, ove osobine najčešće idu zajedno. Nije naodmet ukazati na zahtev koji je Sekulić izneo 1983. godine. Vrednost pojedinih teorijskih rešenja i način operacionalizacija primenjenih u istraživanjima društvene strukture treba ocenjivati i na osnovu njihovog prediktivnog i heurističkog potencijala. S druge strane, sam Popović naknadno ukazuje na nedovoljnu teorijsku i metodološku razvijenost istraživanja kojima je rukovodio. „Teorijski najrazvijenije i najkonzervativnije istraživanje bilo je prvo o društvenim slojevima i njihovoj svesti“ (Popović, 1994: 99).

Materijalni položaj u Jugoslaviji devedesetih godina

Krajem 1993. godine realizovano je istraživanje društvene strukture na proporcionalnom uzorku od 1.203 ispitanika i poduzorku od 325 pripadnika ekonomske elite na području SRJ bez Kosova i Metohije⁸ (Lazić (prir.), 1994). Najopštiji okvir za tumačenje promena društvene strukture tokom perioda blokirane postsocijalističke transformacije bio je slom socijalizma u SFRJ. Stanovište primenjeno u istraživanju društvene strukture Hrvatske 1984. godine (Lazić, 1994) je i u ovom istraživanju poslužilo kao teorijsko-hipotetički okvir, uz aktuelizaciju u skladu sa društvenim promenama. „Rat, a pogotovo ekonomske sankcije Ujedinjenih nacija stvorile su specifične društvene okolnosti: iscrpljivanje resursa, uz rastuće potrebe i nemogućnosti da se one zadovolje na regularan način, te, kao posledica, razaranje pravnog poretka (u kojem je prednjačila sama država), formirali su pretpostavke za drastičan rast socijalne diferencijacije“ (Lazić, 1994b: 122). Klasifikacijsku shemu činile su sledeće grupacije: menadžeri, stručnjaci, službenici i tehničari, KV radnici, NKV radnici, poljoprivrednici, penzioneri i nezaposleni.

Najviše pažnje posvećeno je proučavanju materijalnog položaja društvenih grupa jer je izrazito osiromašenje stanovništva bilo najevidentnije obeležje društvenih promena (Lazić, 1994a). Pristupilo se proveravanju hipoteze da je masovno osiromašenje uslovalo brisanje nejednakosti uslova života različitih društvenih slojeva, odnosno destrukciju društva (Lazić, 2002). Posebno je proveravana teza o gubljenju materijalnih povlastica srednjeg sloja, tačnije, da li je po pitanju materijalnog položaja došlo do njegovog stapanja sa nižim slojevima. U svrhu

⁸ Rezultati istraživanja prikazani su zbirno za obe članice, te se ne mogu izdvojiti podaci koji se odnose samo na Srbiju.

testiranja naznačene hipoteze formirane su dve grupe indikatora, akumulisanih resursa i potrošnje, kao i njihovi indeksi, čijim je zbirom dobijen indeks materijalnog položaja.

- Indeks akumulisanih resursa formiran je na osnovu indikatora materijalnog položaja koji su sticani pre krize: stambeno pitanje (posedovanje, veličina, opremljenost i lokacija stambenog objekta), posedovanje vikendice, zemljišta, itd. „Pretpostavka je da međuslojne razlike prema ovom zbirnom pokazatelju (indeksu) treba da budu približne razlikama u materijalnom položaju društvenih grupa koje su utvrđivane ranijim istraživanjima“ (Lazić, 2002: 64).
- Indeks potrošnje formiran je na osnovu indikatora koji su pokazivali trenutnu potrošačku moć ispitanika: prihodi (redovni i dodatni), kvalitet ishrane, potrošnja benzina, letovanje, zadovoljavanje drugih egzistencijalnih potreba, itd. Hipoteza o smanjenju socijalne diferencijacije testirana je poređenjem međuslojnih razlika prema navedena dva indeksa.

Distribucija slojeva prema indeksu akumulisanih resursa ukazala je na postojanje malih materijalnih nejednakosti između društvenih slojeva u periodu pre zaoštavanja krize ($C=0,296$), što je u skladu sa rezultatima dobijenim u ranijim istraživanjima (Popović (ur.), 1991; Lazić, 1994). Kada je reč o indeksu potrošnje, pokazalo se da je veza jača ($C=0,382$). „Drugim rečima, pokazuje se da pauperizacija obuhvata sve društvene slojeve, ali ipak različitim intenzitetom tako da ne briše slojne razlike“ (Vujović, 1994: 104). Hipoteza da se materijalni položaj srednjih slojeva izjednačio sa položajem nižih društvenih slojeva je opovrgnuta. I u ovoj grupaciji pretežno je pogoršan materijalni položaj u odnosu na period pre krize, ali se izdvojila i najbrojnija grupa koja je dobrostojeća (Lazić, 2002).

Radi dobijanja preglednije slike o promenama na stratifikacijskoj lestvici, prikazaćemo rang-listu društvenih slojeva prema dimenzijama akumulisanih resursa i potrošnje (Tabela 1).

Tabela 1. Rang-lista društvenih slojeva prema dimenzijama akumulisanih resursa i potrošnje

Slojevi	Rang-lista	
	Akumulisani resursi	Potrošnja
Menadžeri	2	3
Stručnjaci	3	1
Službenici i tehničari	4	2
KV radnici	6	6
NKV radnici	8	7
Poljoprivrednici	1	5
Penzioneri	7	8
Nezaposleni	5	4

Rang-lista ukazuje na promene koje su produkt dešavanja u jugoslovenskom društvu početkom devedesetih godina, ali i metodoloških rešenja primenjenih u istraživanju. Primat poljoprivrednika na rang-listi akumuliranih resursa rezultat je naglašenijeg vrednovanja zemljišta od strane istraživača. U uslovima hiperinflacije, nekretnine realno vrede više, a hrana postaje redak resurs, pa mogućnost njene proizvodnje dodatno obrazlaže naglašeno posjedovanje zemljišta. Na niži rang iskazane potrošnje poljoprivrednika verovatno je takođe uticao istraživački instrument jer oni tradicionalno ređe idu na letovanje, koriste automobil, itd. Bez obzira na razloge tehničke prirode, uočljivo je poboljšanje njihovog položaja u odnosu na rezultate prethodnih istraživanja. „Poljoprivrednici su doživeli relativan materijalni uspon, jer je u situaciji žestoke krize najlakše preživeti (pitanje ishrane i tsl.) na samom izvoru prirodne potrošnje“ (Vujović, 1994: 112).

Uslovi krize zahtevali su primenu specifičnog istraživačkog postupka radi utvrđivanja materijalnog položaja društvenih grupa, odnosno dekomponovanje na dimenziju akumuliranih resursa i potrošnje. Na primeru ovog istraživanja najjasnije se vidi kako društveni kontekst utiče na operacionalizaciju pojma, s tim da je to jedan od faktora. Masovno osiromašenje, kolaps privrede, ekonomske sankcije, uticali su na porast bavljenja sivom ekonomijom, te istraživači, prilikom utvrđivanja materijalnog statusa, posebnu pažnju posvećuju dodatnim prihodima domaćinstva. Oni su mereni postavljanjem sledećih pitanja: da li domaćinstvo ostvaruje dodatne prihode od poljoprivrede, manuelnih i sličnih delatnosti, od trgovine i koje predmete prodaje, od izdavanja prostora, intelektualnih delatnosti, materijalne pomoći članova porodice, kao i koliko iznose ukupni dodatni prihodi domaćinstva.

Materijalni položaj u Srbiji na početku druge decenije XXI veka

Naposletku ćemo se osvrnuti na istraživanje društvene strukture u Srbiji 2012, poredeći ga sa istraživanjima iz 2003. i 1989. godine. Poslednje istraživanje o izazovima nove društvene integracije u Srbiji realizovano je u okviru Instituta za sociološka istraživanja 2012. godine na višestapnom uzorku od 2.557 ispitanika. U okviru projekta *Istraživanje društava jugoistočne Evrope 2003.* godine realizovano je i istraživanje na području Srbije na višestapnom uzorku od 2.997 respondenata (Lazić i Cvejić, 2004). Istraživanje o kvalitetu života iz 1989. godine realizovao je Konzorcijum Instituta društvenih nauka Jugoslavije na kombinovanom kvotnom uzorku⁹ od 4.382 ispitanika (Lazić, 1994). Poslednja dva

⁹ Osnovne kvote predstavljale su društvene klase operacionalizovane preko radnih mesta.

istraživanja pripadaju periodu deblokirane postsocijalističke transformacije, a prvo krizi socijalizma. Značajni delovi upotrebljenih upitnika su isti, te su dobijeni podaci uporedivi. Prikazaćemo operacionalizaciju materijalnog položaja i rezultate poslednjeg istraživanja, uz poređenje sa dva prethodna, s tim da treba imati u vidu da su, pored materijalnog položaja, predmet proučavanja bile i vrednosti, društvena pokretljivost i druge teme, čije razmatranje nije predmet ovog rada.

Instrument za prikupljanje podataka, kao i njihovo tumačenje, usmerio je teorijski okvir u kom klasa¹⁰ predstavlja primarnu jedinicu analize, a određena je na temelju uloge društvene grupe u reprodukciji sistema. „Klase čine hijerarhiju, zasnovanu na razlikama u raspolaganju ekonomskim, političkim i kulturnim kapitalom, na osnovu kojih su njihovi interesi, pa tako i međusobni odnosi, potencijalno konfliktni“ (Lazić i Cvejić, 2004: 45). Reč je o složenim grupama sačinjenim od slojeva, čiji pripadnici imaju slične uslove života. U istraživanjima je upotrebljena sedmoklasna shema koju čine: 1. političari, preduzetnici (krupni i srednji), direktori (viši i srednji); 2. sitni preduzetnici, niži direktori, krupni poljoprivrednici; 3. stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa visokom stručnom spremom; 4. samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa srednjom stručnom spremom (niži rukovodioci, slobodne profesije, službenici i tehničari); 5. VKV i KV ne/manuelni radnici; 6. NKV i PKV ne/manuelni radnici; 7. sitni poljoprivrednici (Lazić i Cvejić, 2004). Operacionalizacija je izvršena na osnovu dva kriterijuma: radnog mesta i obrazovanja ispitanika.

Materijalni položaj u istraživanju iz 2012. godine, isto kao i u dva prethodna, meren je preko indikatora koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva: dohodak domaćinstva, posedovanje stambenog prostora i njegovu tržišnu vrednost, posedovanje i tržišnu vrednost drugih nekretnina, infrastrukturu i dodatnu opremljenost domaćinstva, posedovanje automobila i njegovu tržišnu vrednost, godišnji odmor. Na osnovu navedenih indikatora formiran je kompozitni indeks materijalnog položaja, a razlikovani su niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Rezultati istraživanja iz 2012. godine ukazuju da je među pripadnicima društvenih slojeva najzastupljeniji niži srednji materijalni položaj sa 41,8%, zatim sledi niži 33,1%, srednji 16,9%, viši srednji 6,2%, dok samo 1,9% ispitanika ima viši materijalni položaj (Tabela 2).

¹⁰ Klasni pristup podrazumeva proučavanje društvenog položaja, odnosno prikupljanje podataka o radnom mestu ispitanika, obrazovanju, materijalnom položaju, itd.

Tabela 2. Društveni slojevi prema materijalnom položaju 2012. godine (u %)

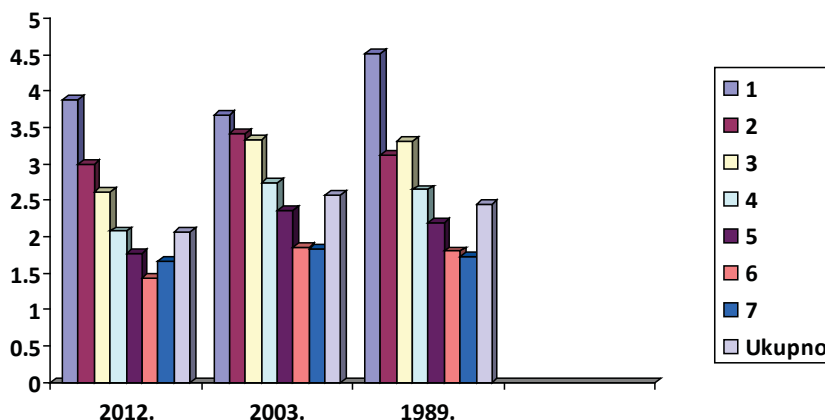
Slojevi	Materijalni položaj					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Političari, preduzetnici, direktori	3,4	1,7	27,1	39,0	28,8	100
Sitni preduzetnici, niži direktori i krupni poljoprivrednici	5,0	28,0	36,0	23,0	8,0	100
Stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa VSS	10,9	38,4	33,4	13,2	4,0	100
Samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa SSS	23,6	50,9	20,1	4,7	0,7	100
VKV i KV radnici	40,2	46,2	10,3	3,1	0,2	100
NKV i PKV radnici	64,3	29,7	4,8	1,1	–	100
Sitni poljoprivrednici	46,4	42,0	10,1	1,5	–	100
Ukupno	33,1	41,8	16,9	6,2	1,9	100

Većina pripadnika sloja političara, preduzetnika i direktora zauzima viši srednji, viši i srednji materijalni položaj (94,9%), od kojih najveći broj ima viši srednji položaj (39%), a na druga dva se gotovo podjednako raspoređuju. Sitni preduzetnici, niži direktori i krupni poljoprivrednici uglavnom imaju srednji, niži srednji i viši srednji materijalni položaj (87%), s tim da je srednji najzastupljeniji (36%). U kategoriji stručnjaka, samozaposlenih, nižih rukovodilaca i slobodnih profesija sa VSS pretežno je zastupljen niži srednji i srednji materijalni položaj (71,8%), a niži srednji je najprisutniji (38,4%). Samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa SSS uglavnom imaju niži srednji, niži i srednji materijalni položaj (94,6%), a jedina su grupa čiji su pripadnici većinski na nižem srednjem položaju (50,9%). VKV i KV radnici zauzimaju uglavnom niži srednji i niži materijalni položaj (86,4%), s tim da je niži srednji prisutniji (46,2%). NKV i PKV radnici pretežno imaju niži i niži srednji materijalni položaj (94%) i jedini su sloj čiji pripadnici većinski zauzimaju niži položaj (64,3%), a nemaju predstavnike sa višim položajem. Sitni poljoprivrednici takođe imaju uglavnom niži i niži srednji materijalni položaj (88,4%), s tim da su zastupljeniji na nižem (46,4%) i nisu prisutni u kategoriji višeg materijalnog položaja.

O rezultatima istraživanja iz 2003. i 1989. godine pisano je na više mesta (Lazić i Cvejić, 2004; Lazić, 1994) i ovde nema prostora za njihov detaljni prikaz i poređenje sa najnovijim podacima, osim navođenja najopštijeg nalaza da 2012, u odnosu na 2003. i 1989. godinu, dolazi do primetnog pada materijalnog položaja.

ja kod svih društvenih slojeva osim kod političara, preduzetnika i direktora, čiji je materijalni položaj neznatno viši u odnosu na 2003. godinu, ali znatno niži nego 1989. godine (Grafikon 1).

Grafikon 1. Prosečni skor slojeva na indeksu materijalnog položaja 2012, 2003. i 1989. godine

Razlike između instrumenata za merenje materijalnog položaja upotrebljenih 2012, 2003. i 1989. godine postoje bez obzira na uporedivost. Osnovna razlika tiče se odsustva pitanja o vrednosti nekretnina¹¹ i visini prihoda u upitniku upotrebljenom 1989. godine. Vrednost nekretnine je rekonstruisana na osnovu hipoteze da su nosioci stanarskog prava otkupili svoje stanove, a druga varijabla na osnovu zanimanja ispitanika, imajući u vidu broj članova domaćinstva i izdržavanih lica (Lazić i Cvejić, 2004). Vidljivo je kako promene same pojave iziskuju uvođenje novih indikatora koji nisu izražavali njeno staro stanje, ali imaju značajnu diskriminativnu snagu u opisu novog.

Preostale razlike odnose se pre svega na upotrebu indikatora opremljenosti domaćinstva.

- U istraživanju iz 2012. godine koriste se sledeći indikatori: frižider, zamrzivač, mašina za veš, klima-uređaj, vredniji muzički uređaj (200 evra i više), mašina za sudove, kompjuter, mobilni telefon, kablovska televizija, satelitska antena i internet¹².

¹¹ O stambenoj situaciji ispitanika postavljena su sledeća pitanja: da li je stan u državnom ili privatnom vlasništvu; na koji način su došli do stana (žive kod roditelja, dobili stan od roditelja/rođaka, radne organizacije, stan solidarnosti, kadrovski stan, kupovina, gradnja, nasleđe, bespravno useljenje, podstanar, sustanar) itd.

¹² U odnosu na 2003. i 1989. godinu javlja se i razlika u tome što se od ispitanika ne traži samo informacija da li poseduje određeni uređaj, već i koliko je star ukoliko poseduje jedan, odnosno da li poseduje više komada.

- Instrument iz 2003. godine sadržao je većinu istih indikatora (osim frižidera i klima-uređaja), ali i neke druge: kupatilo, WC sa tekućom vodom, centralno grejanje, telefon, skuplju video ili DVD opremu (500 evra i više), vrednija umetnička dela (1.000 evra i više), kućnu biblioteku (više od 100 knjiga) i još neko prevozno sredstvo osim automobila¹³.
- U istraživanju iz 1989. godine je, u poređenju sa istraživanjem iz 2012, prisutan veći broj istih indikatora (osim klima-uređaja, mobilnog telefona, kablovske televizije, satelitske antene i interneta), ali se upotrebljava i znatan broj drugih: tekuća voda, električna struja, kanalizacija, tuš/kupaonica, WC sa tekućom vodom, centralno grejanje, telefon, električni/plinski šporet, crno-beli televizor, televizor u boji, video uređaj, umetnine, kućna biblioteka (preko 100 knjiga)¹⁴.

Poređenje indikatora opremljenosti domaćinstva ukazuje na promene po pitanju njihovog pretpostavljenog značaja. „Naravno, ne treba zaboraviti ni to da je opšti 'nivo standarda' promenljiv, pa se indikatori kojima se utvrđuju razlike u materijalnom položaju društvenih grupa moraju s vremena na vreme menjati“ (Lazić, 1987a: 403).

Rekapitulacija

Nesumnjivo je najviše promena u društvenoj strukturi Srbije doneo proces postsocijalističke transformacije. Društvene promene uslovile su promenu pristupa u istraživanju društvene strukture: teorijskog okvira, klasifikacijske sheme, dimenzija društvenog/materijalnog položaja i indikatora. Pre svega je promena ideološkog modela uticala na teorije o društvenoj strukturi u smeru omogućavanja racionalnije analize. Socijalna jednakost bila je jedna od osnovnih vrednosti u socijalističkom vrednosnom sistemu, što je uticalo na mogućnost utvrđivanja realnih društvenih nejednakosti. Lazić ukazuje i na skrivenost privilegija u socijalizmu, koja proizilazi iz oblika proizvodnje društvenog života. „Materijalni status hijerarhijski viših grupacija je, dakle, određen pre svega *korišćenjem upotrebni* vrednosti, a kako je ono fleksibilnije od privatne svojine, istraživački ga je teže odrediti“ (Lazić, 1994: 71).

¹³ I upitnik iz 2012. godine sadrži pitanje o posedovanju nekog većeg/vrednijeg vozila osim automobila.

¹⁴ Postavljena su i pitanja o tome da li je stan vlažan i od čega je napravljen pod u stanu (parket/daska, beton, zemlja, nešto drugo).

Popović i saradnici su koristili klasno-slojni pristup, a klasifikacija primenjena u prvom istraživanju bila je upotrebljavana i u narednim istraživanjima pod njegovim rukovođenjem: rukovodioci (državni, politički i privredni), srednji slojevi (stručnjaci i nemanuelni radnici sa srednjom stručnom spremom), radnici zaposleni u društvenom sektoru i privatnici (gradski privatnici i poljoprivrednici).

U istraživanjima realizovanim pod Lazićevim rukovodstvom primenjuje se klasni pristup, dopunjen stratifikacijskim, a klasifikacijska shema se usložnjava u skladu sa društvenim promenama i teorijskim pristupom: političari, preduzetnici (krupni i srednji), direktori (viši i srednji); sitni preduzetnici, niži direktori, krupni poljoprivrednici; stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa visokom stručnom spremom; samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa srednjim obrazovanjem (niži rukovodioci, slobodne profesije, službenici i tehničari); VKV i KV ne/manuelni radnici; NKV i PKV ne/manuelni radnici; sitni poljoprivrednici.

Pojam društvenog položaja je u sva tri istraživanja pod Popovićevim rukovodstvom operacionalizovan na isti način, preko dimenzija obrazovanja, materijalnog standarda i političke moći. Indeksi dimenzija su, uz male izmene, dobijeni na isti način u poslednja dva istraživanja. Novina u odnosu na prvo istraživanje je kompleksnija operacionalizacija dimenzije materijalnog položaja.

Za razliku od Popovića i saradnika, koji u svoja dva poslednja istraživanja nastoje da operacionalizaciju dimenzije materijalnog položaja prilagode osobnostima društvenih grupa koje proučavaju i formiraju tri različita indeksa materijalnog standarda, u istraživanjima pod Lazićevim rukovodstvom pristupa se operacionalizovanju jedinstvenog indeksa materijalnog standarda, ali istraživači u dekomponovanju dimenzije idu u pojedinosti specifikujući indikatore. S obzirom na to da su ona uglavnom bila usmerena na materijalni položaj društvenih grupa, kada je reč o temama relevantnim za ovaj rad, osvrnućemo se na problem preciznog utvrđivanja materijalnog statusa ispitanika.

Materijalni položaj je kompleksna dimenzija društvenog položaja. Uobičajeni indikator materijalnog položaja je prihod domaćinstva, koji nije jednostavno izmeriti, s obzirom na to da domaćinstva, pored redovnih, imaju i povremene prihode, a oni mogu poticati od obavljanja honorarnog posla, bavljenja sivom ekonomijom, rođaka iz inostranstva, itd. Za materijalni položaj je značajna i povezanost sa selom, koja obezbeđuje snabdevanje hranom, pa se prihodi mogu preusmeravati na zadovoljavanje drugih potreba. Pored prihoda, postoji još niz indikatora materijalnog statusa, poput posedovanja stana, s tim da vlasništvo nad stanom nije dovoljan podatak, već je neophodno utvrditi i veličinu stambenog objekta, tržišnu vrednost, opremljenost, itd. Zbog navedenog, empirijske podatke o materijalnom položaju društvenih grupa treba posmatrati s rezervom, bez obzira na napore koje istraživači ulažu da bi prikupili što pouzdanije podatke.

Uslovi drastičnog osiromašenja stanovništva zahtevali su primenu specifičnog istraživačkog instrumenta prilikom proučavanja materijalnog položaja 1993. godine. Formirane su dimenzije akumuliranih resursa i potrošnje, kao i njihovi indeksi. I tehnička procedura konstrukcije indeksa akumuliranih resursa je drugačija. Zbog nastalih društvenih promena posed zemlje dobio je veći značaj nego u prethodnim istraživanjima, odnosno veći ponder, a posebna pažnja je posvećena utvrđivanju dodatnih prihoda domaćinstva.

Evidentno je da su u istraživanjima iz 2012. i 2003. godine upotrebljeni slični indikatori materijalnog položaja kao i 1989. godine¹⁵, koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva i omogućavaju poređenje dobijenih podataka bez obzira na postojanje razlika. Stabilizacija ekonomske situacije omogućila je ponovnu upotrebu mernih instrumenata koji se tokom perioda hiperinflacije i sankcija nisu mogli koristiti jer njihova primena ne bi uspela da registruje realne materijalne nejednakosti.

Analiza načina dekomponovanja pojma društveni položaj na osnovne dimenzije u sklopu izučavanja društvene strukture u domaćoj sociologiji donosi i zaključak da neki indikatori, pa i dimenzije, menjaju svoj značaj u skladu sa promenama samog društva: članstvo u SK je postalo gotovo irelevantno, posedovanje zemlje u vreme inflacije je bilo značajnije, posedovanje kompjutera danas ne predstavlja luksuz, pa ovaj indikator nema isti značaj kao u istraživanju iz 1989. godine.

Literatura:

- Bogdanović, M. 1987. „Opšti okvir i metod istraživanja“, u: Popović, M. (ur.). *Društvene nejednakosti*. Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M. 1991. „Osnovne dimenzije i društveni položaj slojeva“, u: Popović, M. (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M. 2007. „Operacionalna definicija“, u: Mimica, A. i M. Bogdanović (ur.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Đurić, M. 1962. *Problemi sociološkog metoda*. Beograd: Savremena škola.
- Janićijević, M. 1977. „Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva“, u: Popović, M. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1987a. „Društveni položaj: posredovanje između klasnog i stratifikacionog pristupa“. *Sociologija*, 3/1987: 395-409.

¹⁵ Materijalni položaj je meren na gotovo isti način i u istraživanju društvene strukture Hrvatske 1984. godine (Lazić, 1987).

- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (prir.). 1994. *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994a. „Opšte pretpostavke istraživanja“, u: Lazić, M. (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994b. „Preobražaj ekonomske elite“, u: Lazić, M. (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2002. „Osobnosti globalne društvene transformacije Srbije“, u: Bolčić, S. (ur.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Milić, V. 1996. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Popović, M. (ur.). 1977. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Popović, M. 1977. „Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja“, u: Popović, M. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Popović, M. (ur.). 1987. *Društvene nejednakosti*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. (ur.). 1991. *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. 1991. „Teorijske pretpostavke i cilj istraživanja“, u: Popović, M. (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. 1994. *Teorija i empirija: Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva*. Beograd: ISI FF.
- Sekulić, D. 1983. „O pristupima izučavanju stratifikacione strukture jugoslovenskog društva“. *Sociologija*, 1/1983: 1-20.
- Vujović, S. 1994. „Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva“, u: Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Županov, J. 1987. *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.32(082)
316.42(082)

PROMENE osnovnih struktura društva Srbije
u periodu ubrzane transformacije / priredili
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. - Beograd :
Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta : Čigoja štampa, 2013
(Beograd : Čigoja štampa). - 383 str. : graf.
prikazi, tabele ; 24 cm

Prema predgovoru radovi su predstavljeni na
naučnom skupu Stratifikacijske promene u
Srbiji, na osnovu rezultata empirijskog
istraživanja koje je Institut za sociološka
istraživanja izveo u okviru projekta Izazovi
nove društvene integracije u Srbiji: koncepti
i akteri. - Tiraž 500. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-531-0020-9

1. Лазић, Младен [уредник]

a) Друштвена структура - Зборници - Србија

b) Друштвене промене - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 203097100